

Prof. dr hab.

Alicja Stępień-Kuczyńska

Uniwersytet Łódzki

Łódź 24.04.2019r.

RECENZJA

rozprawy doktorskiej Natalii Magdaleny Kusej zatytułowanej *Opozycja polityczna jako element systemu politycznego Federacji Rosyjskiej w latach 2000-2016*, przygotowanej pod kierunkiem prof. UAM dr hab. Andrzeja Stelmacha na Wydziale Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, Poznań 2019

Problematyka miejsca opozycji w systemach niedemokratycznych stanowi jeden z ważniejszych problemów odnoszących się do systemów politycznych tych państw. Autorzy badając złożone kwestie roli opozycji formalnej i nieformalnej w państwach niedemokratycznych podkreślają specyfikę systemu danego państwa, wpływ czynników historyczno-kulturowych kształtujących tak rolę władzy jak i opozycji w świadomości społecznej. Istotnym czynnikiem wpływającym na odbiór społeczny roli rządzących jak i opozycji w danym systemie są doświadczenia obywateli w zakresie innych systemów politycznych np. demokratycznych. W przypadku Federacji Rosyjskiej, jak i większości państw poradzieckich niewątpliwie te doświadczenia nie są znaczące, tak w odniesieniu do przeszłości, jak i współczesności. Porażka prób wprowadzenia demokracji po zmianie systemowej w pierwszej połowie lat 90. zaważyła na społecznym odbiorze demokratycznych form rządzenia jako nieodpowiadającym dzisiejszym potrzebom państwa. Rządzącym znacznie łatwiej jest posługiwać się ideami zagrożenia, stabilności państwa, które mają usprawiedliwiać niedemokratyczne formy rządzenia, niż odwoływać się do uznanych w świecie idei demokracji. Z tego punktu widzenia miejsce dla idei demokratycznej opozycji w systemie niedemokratycznym jest bardzo ograniczone. Rządzący, dysponując niemalże pełnym spektrum środków materialnych i niematerialnych, świadomie ograniczają wpływ opozycji na

system polityczny państwa. Starają się marginalizować jej oddziaływanie posługują się wszelkimi dostępnymi środkami, w tym zastraszania i przymusu.

Doktor Natalia M. Kusa podjęła w swojej rozprawie niezwykle znaczący temat odnoszący się do politologicznej analizy roli opozycji w systemie Federacji Rosyjskiej, ale też Jej rozważania są istotne dla szerszych refleksji dotyczących roli opozycji w systemach niedemokratycznych. Jest to ważne dla dzisiejszych badań odnoszących się do problemów teorii i praktyki funkcjonowania systemów niedemokratycznych we współczesnym świecie. Niewątpliwie Rosja jest ciekawym przykładem takiego systemu. Sformułowany przez Autorkę rozprawy problem badawczy ukazujący wzajemne relacje pomiędzy rosyjską opozycją polityczną a systemem politycznym, „ujmowany jako całokształt podmiotów, norm, zasad i stosunków” (s. 10) jest ze wszech miar godny podkreślenia. Istotne jest również uchwycenie dynamiki relacji opozycja-system polityczny, bowiem, jak słusznie zauważa Doktorantka, zmiany zachodzące w systemie oddziaływały na opozycję i na warunki w jakich działała i działa (tamże). Z tego punktu widzenia Autorka sformułowała hipotezę rozprawy według której funkcjonowanie opozycji politycznej w Federacji Rosyjskiej jest determinowane przez działania poszczególnych elementów rosyjskiego systemu politycznego, co ogranicza z kolei potencjał opozycji i jej ewentualny wpływ na przeprowadzenie zmian w tym systemie. Jednocześnie opozycja stara się oddziaływać na poszczególne elementy systemu m.in. wybory, sferę legislacyjną, funkcjonowanie wybranych instytucji państwa, organizacje pozarządowe, mając nadzieję, że w przyszłości doprowadzi to do zmian w całym systemie (s. 14 i n.)

Autorka w swych rozważaniach posłużyła się neoinstytucjonalną perspektywą badawczą odnosząc się do polskich i międzynarodowych doświadczeń badań prowadzonych w tym obszarze. Wśród metod badawczych wykorzystanych przez Doktorantkę wymienia się analizę systemową, metodę historyczną, porównawczą, analizę instytucjonalno-prawną, decyzyjną, prognostyczną. Doktorantka w sposób właściwy posługuje się w pracy szeregiem technik badawczych, w tym analizy danych statystycznych, analizy treści źródeł.

Rozprawa składa się z 6 rozdziałów, wstępu, zakończenia, bibliografii oraz spisów tabel, wykresów, fotografii i rysunków.

We wstępie pracy zawarte jest uzasadnienie wyboru tematu, został określony cel pracy, w obszerny sposób został przedstawiony stan badań w polskiej jak i obcojęzycznej literaturze politologicznej. Autorka następnie wskazała hipotezę pracy oraz hipotezy pomocnicze, uzasadniła podejście metodologiczne, scharakteryzowała metody badawcze oraz przyjęte w rozprawie techniki badawcze. W ostatniej części wstępu omówiła i uzasadniła konstrukcję rozprawy. Z kolei w pierwszych dwu rozdziałach Autorka skupiła się na ukazaniu aspektów teoretyczno-terminologicznych związanych z tematem rozprawy (rozdział pierwszy), a następnie scharakteryzowała system polityczny Federacji Rosyjskiej skupiając się na jego sferze instytucjonalno- prawnej. W rozdziale kolejnym Doktorantka skoncentrowała się na roli opozycji w wyborach prezydenckich w latach 2000-2012, zaś w kolejnym na działaniach podejmowanych w tym okresie w systemie partyjnym w parlamencie jak i poza nim. W rozdziałach następnych mgr Kusa poddała analizie specyficzne elementy działań opozycji rosyjskiej min. charakteryzując jej aktywność w mediach, różnorodnych formach protestu w kraju jak i zagranicą (rozdział piąty). Na uwagę zasługuje zwłaszcza rozdział prognostyczny ukazujący projekty opozycji (A. Nawalny) jak i działania możliwe do realizacji w spodziewanej kolejnej kadencji prezydenckiej. W zakończeniu Autorka weryfikuje hipotezy i odpowiada na pytania badawcze, ukazuje także własną wizję roli opozycji w systemie politycznym FR.

Wnioski:

Wybór tematu pracy jest aktualny, dotychczas całościowo nie został opracowany w literaturze politologicznej poświęconej systemowi politycznemu Federacji Rosyjskiej. Cel pracy , hipotezy, problemy badawcze zostały sformułowane w sposób prawidłowy. Konstrukcja pracy odpowiada realizacji badań i analizie tematu. Ma charakter logiczny, merytorycznie uzasadniony. Wykorzystane w rozprawie przez Doktorantkę metody badawcze odpowiadają realizacji założeń teoretycznych jak i praktycznych rozprawy. W pracy Autorka wykorzystwała szerokie spektrum dokumentów i literatury przedmiotu w języku rosyjskim, polskim i angielskim.

Ocena treści rozprawy:

Rozdział pierwszy zawiera treści odnoszące się do przedstawienia i zanalizowania terminologii zawartej w pracy i wykorzystanej przez Autorkę podczas przedstawienia wyników pracy badawczej. Odnosząc się do literatury przedmiotu mgr Kusa podjęła kwestie charakterystyki pojęcia opozycji i jej roli w systemach demokratycznych i niedemokratycznych. Wskazała na

odmienne, specyficzne możliwości działania opozycji w tych systemach. W odniesieniu do Federacji Rosyjskiej, ale także większości systemów niedemokratycznych Autorka słusznie posługuje się jej określeniem uwzględniającym stopień instytucjonalizacji, w tym wypadku w znaczeniu ogólniejszym *sensu largo*. Co jak słusznie zauważa umożliwia „poddanie analizie wszelkich przejawów działań opozycyjnych, uwzględniając działania nielegalne, pozasystemowe itp., a nie tylko działalność legalnie funkcjonujących partii politycznych” (s.28). Przyjęcie takiego podejścia badawczego uważam za właściwe i w odniesieniu do badania opozycji w Federacji Rosyjskiej za jedynie uzasadnione. Autorka w tej części rozdziału skupiła się na charakterystyce funkcji opozycji i jej roli w systemie (s. 32 i n.) Zasadnie porównuje miejsce opozycji w systemach demokratycznych i niedemokratycznych. Słusznie uzasadniając, że w systemach niedemokratycznych praktycznie wszelkie formy protestu tak legalne jak i nielegalne są wykorzystywane przez opozycję (J. Wiatr, E. Hobsbawm). W rozprawie zatem Autorka poddaje analizie nie tylko zinstytucjonalizowane formy działań opozycji ale i działania niezinstytucjonalizowane realizowane np. w przestrzeni wirtualnej czy poza granicami Federacji Rosyjskiej (s.65).Przyjęcie tak szerokiego określenia opozycji wychodzi niewątpliwie poza ramy dotychczasowych badań nad opozycją w FR, która prowadzona była głównie do analiz partii i ugrupowań politycznych na rosyjskiej scenie politycznej.

W rozdziale drugim Autorka w kompetentny sposób analizuje system polityczny Federacji Rosyjskiej, wskazując na jego etapowość, specyfikę, w tym aspekty historyczno-kulturowe. Na uwagę zasługuje Jej przekonanie, iż po rozpadzie ZSRR ukształtowany system nie miał charakteru demokratycznego, zaś wydarzenia 1993r.(walki zbrojne o parlament) świadczyły o tym, jak wykazuje E. Zieliński, o słabości demokracji i jej małej zdolności do rozwiązywania spraw publicznych środkami politycznymi. W następstwie czego dowodzi Doktorantka „wprowadzono rozwiązania ustrojowe, które zdeterminowały funkcjonowanie państwa przez kolejne dekady” (s. 71). W powyższej części rozprawy mgr Kusa charakteryzuje obowiązującą do dziś konstytucję FR, jak i inne zinstytucjonalizowane formy wyborów czy możliwości działań opozycji w systemie politycznym Rosji. System ten ewoluuje, podlega zmianom, Autorka określa go jako system hybrydowy łączący elementy systemu demokratycznego i autorytarnego, zaś Jej zdaniem, poczynając od 2012r. w systemie tym pojawiają się elementy reżimu totalitarnego, silnie spersonifikowanego (s. 104). W odniesieniu do działalności

opozycji i jej instytucjonalizacji Autorka rozprawy poddaje analizie akty prawne: przepisy konstytucyjne, ustawę o partiach politycznych, działalności organizacji niekomercyjnych, organizacjach pozarządowych. Słusznie zaznaczając, iż działalność opozycji jest w systemie rosyjskim silnie ograniczana, tak na poziomie centralnym jak i lokalnym. Jedną z takich form jest wprowadzenie ustawy z 2015r. o organizacjach niepożądanych, która w zasadniczy sposób ograniczyła możliwość oddziaływania zagranicznych organizacji i podmiotów w systemie politycznym Rosji (s.112 i n.), zaś w ostatnim okresie, wpływ władz na ograniczenie swobody wypowiedzi w internecie. Autorka zasadnie ukazuje w rozprawie wpływ zaostrzonych przepisów prawa wyborczego w celu ograniczenia siłom opozycyjnym dostępności do rynku wyborczego. Reformy Putina, jak słusznie zauważa Doktoranta, miały na celu skonsolidowanie systemu politycznego i partyjnego państwa nie tylko na poziomie centralnym ale i regionalnym (s. 126), jednak ograniczały możliwości reprezentacji opozycji w systemie partyjnym, wyborczym a także organizacjach pozarządowych (s. 134).

Kolejne dwa rozdziały zostały poświęcone przez Autorkę charakterystyce roli opozycji w wyborach prezydenckich w elekcjach od 2000r. po rok 2012. Należy podkreślić, iż mgr Kusa analizę tę wykonała bardzo rzetelnie, poprzez badanie aktów prawnych, analiz statystycznych, posiłkując się literaturą przedmiotu, wypowiedziami rosyjskich ekspertów na temat roli opozycji w kampaniach wyborczych w XXI wieku, jak i wskazując na konsekwencje wyników wyborów. Autorka każdą z elekcji opatrzyła tłem kontekstu politycznego, wątkami sytuacji gospodarczej i społecznej a także międzynarodowej. Ukazała sylwetki opozycyjnych kandydatów z których część, jak np. G. Ziuganow, W. Zyriowski, czy A. Bogdanow „stwarzała tylko pozory rywalizacji i legitymizowała system” (s. 164). Protesty powyborcze w 2012r. spowodowały pozorną liberalizację regulacji prawnych, ale nie zmieniły zasadniczo systemu politycznego. Przedstawiciele realnej opozycji nie zostali dopuszczeni do rywalizacji wyborczej, przez co obserwatorzy międzynarodowi wyborów w 2012r nie uznali jako spełniające warunki demokratycznej elekcji (s. 172).

W rozdziale czwartym Autorka skoncentrowała się na charakterystyce ugrupowań opozycyjnych w parlamencie. Punktem wyjścia dla swych rozważań uczyniła analizę systemu partyjnego, jego prawnych uwarunkowań. Podobnie jak w poprzednim rozdziale scharakteryzowała kolejne wybory do Dumy Państwowej poczynając od roku 1999 wskazując

na rolę poszczególnych ugrupowań, analizując statystykę wyników wyborów. Istotną rolę odegrały tu zmiany ustawodawstwa partyjnego oraz ordynacji wyborczej, które niewątpliwie wzmacniały ugrupowania rządzące zaś ograniczały te które pozostawały w opozycji wobec władzy. Autorka słusznie podkreśla, że mimo działań system partyjny w Rosji jest w dalszym ciągu rozdrobniony, natomiast próby konsolidacji doprowadziły do sytuacji w której partie nie odzwierciedlają w pełni interesów różnych grup społecznych, zaś w parlamencie nie następuje wymiana elit, deputowani niezależni nie mają wpływu na podejmowane decyzje (s. 201). Główną rolę w systemie odgrywa Jedna Rosja –partia władzy. Zdaniem Doktorantki mimo wprowadzania kolejnych regulacji nie udało się wprowadzić konsolidacji systemu „Partie nie posiadają większego udziału w procesie sprawowania władzy...System nie jest podstawowym miejscem legalnej rywalizacji o władzę” (s. 248). W tej części rozprawy Autorka charakteryzuje partie opozycyjne tj. Komunistyczną Partię FR, Sprawiedliwą Rosję, Liberalno-demokratyczną Partię Rosji, Sojusz Sił Prawicowych, Jabłoko, a także inne pomniejsze partie zasiadające w parlamencie oraz działające poza parlamentem, w tym Partię Postępu Aleksieja Nawalnego.

Interesujące i nowatorskie w literaturze są przygotowane przez Autorkę przedstawienie innych form funkcjonowania rosyjskiej opozycji. Doktorantka ukazuje obecność opozycji w internecie, bowiem w ostatnich latach obecność tego medium wśród Rosjan wyraźnie wzrasta, zwłaszcza wśród młodego pokolenia oraz wśród mieszkańców dużych miast. Dotyczy to także blogów, których upowszechnienie rośnie i jest wykorzystywane w akcjach społecznego protestu. Istotną rolę w działaniach opozycyjnych odgrywają media społecznościowe, których rola jest coraz bardziej znacząca w procesach komunikacji medialnej Rosjan. W ostatnim dziesięcioleciu to właśnie z tych form komunikacji korzystali opozycjoniści, dokumentując wydarzenia polityczne, protesty, mobilizując społeczeństwo do wystąpień przeciwko władzy. Ważnym zadaniem jest wykorzystywanie mediów zwłaszcza internetu dla „kontrolowania władzy, zapobieganie fałszerstwom oraz ewentualne ich ujawnianie” (s. 277). Poczynając od 2013r. władza podejmuje aktywne działania kontrolujące działania obywateli w sieci (s. 284). Jedną z kierunków działania władzy jest dążenie do ograniczenia wpływu ośrodków zagranicznych i opozycji. Spektakularne są działania opozycjonistów takich jak Michaiła Chodorkowskiego i jego Instytutu Nowoczesnej Rosji; (s. 287 i n.), projekty: Otwarta Rosja, Otwarte media, Otwarty Uniwersytet, Otwarta Gospodarka, projekty Gary

Kasparowa, Fundacja Borysa Niemcowa Za Wolność. Wzrost protestów społecznych nasilił się po 2004r. Autorka podaje przykłady m.in. Marszów niezgody, Strategii 31, w których byli zaangażowani najbardziej znaczący opozycjoniści, podobnie protesty związane z pogarszającą się sytuacją gospodarczą (światowy kryzys finansowy). Po roku 2011 akcje protestu nazwano w Rosji „Białą rewolucją”. Ciekawe zdaniem Autorki, iż ruchy protestu grupują ludzi o różnych zapatrywaniach politycznych i ideologicznych (s.318). W 2012r. podjęto próby koordynacji działań opozycyjnych (Rada Koordynacyjna) na ich czele stanął Aleksij Nawalny. Badania jednak wskazują, że w dalszym ciągu ok. 80% Rosjan nie deklaruje uczestnictwa w protestach przeciwko władzy (s. 326). „Zdecydowana większość Rosjan nigdy nie zaangażowała się w żadną działalność opozycyjną, niski jest także w Rosji poziom partycypacji w jakiegokolwiek aktywności w przestrzeni publicznej (s. 333). W rozdziale szóstym Autorka przedstawia projekt A. Nawalnego (s. 334) udział w działalności opozycyjnej, środki i metody oddziaływania i udział w wyborach, prowadzenie kampanii w mediach społecznościowych, organizowanie protestu. Walka Nawalnego przeciwko korupcji, jego aktywność wzrasta. Na przyszłe losy opozycji może mieć wpływ wiele czynników: stan gospodarki państwa, wpływ otoczenia zewnętrznego, przyszłość konfliktu z Ukrainą, kontynuowanie sankcji, kwestia współpracy ZBiR, zaangażowanie Rosji w Syrii, Wenezueli. Autorka przedstawia możliwe scenariusze dla rosyjskiej opozycji w powiązaniu z sytuacją wewnętrzną i zewnętrzną Rosji. Zdaniem Doktorantki w sytuacji opozycji nie dojdzie w najbliższym czasie do istotnego przełomu, zachowany zostanie status quo (s. 382). Rosyjski system polityczny determinuje działania opozycji, a kolejne zmiany prawne i ich polityczne zastosowanie uniemożliwiają podmiotom opozycyjnym skuteczny sprzeciw, co w konsekwencji odbiera im możliwość oddziaływania na system. W związku z tym działania opozycji koncentrują się na sferze pozainstytucjonalnej, skupionej na protestach, działaniach w mediach (s. 396) i to właśnie przestrzeń internetu może być, jak zauważa Doktorantka, przestrzenią rywalizacji władzy i opozycji.

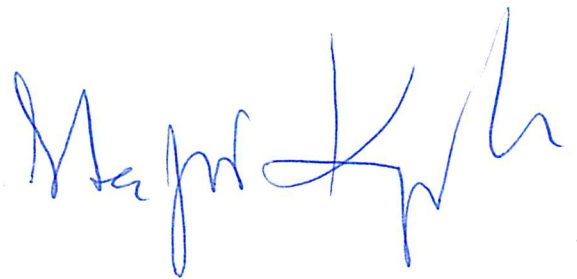
Wnioski:

Treści rozprawy zawarte w poszczególnych rozdziałach zostały przedstawione w sposób merytorycznie uzasadniony. Stawiane przez Doktorantkę pytania badawcze zostały wyczerpująco zanalizowane w poszczególnych rozdziałach rozprawy. Warstwa wniosków została przedstawiona w sposób prawidłowy. Na podkreślenie zasługuje poszukiwanie przez

Autorkę maksymalnie szerokiego przedstawienia spektrum działań opozycji w środowisku rosyjskiego systemu politycznego. W tym celu Doktorantka odeszła od stereotypowego przedstawienia opozycji wskazując na nowe formy podejmowanych przez nią działań: internet i media społecznościowe.

Wnioski końcowe:

Rozprawa doktorska magister Natalii Kusej zatytułowana: *Opozycja polityczna jako element systemu politycznego Federacji Rosyjskiej w latach 2000-2016*, jest dziełem oryginalnym, stanowiącym wkład w badania politologiczne w zakresie systemu politycznego współczesnej Rosji. Opowiadam się za przyznaniem stopnia doktora w dyscyplinie nauk o polityce Pani mgr Natalii Kusej.

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Magister Kusej', is written on the right side of the page.

Prof. dr hab.

Alicja Stępień-Kuczyńska

Uniwersytet Łódzki

Łódź 24.04.2019r.

RECENZJA

rozprawy doktorskiej Natalii Magdaleny Kusej zatytułowanej *Opozycja polityczna jako element systemu politycznego Federacji Rosyjskiej w latach 2000-2016*, przygotowanej pod kierunkiem prof. UAM dr hab. Andrzeja Stelmacha na Wydziale Nauk Politycznych i Dziennikarstwa, Poznań 2019

Problematyka miejsca opozycji w systemach niedemokratycznych stanowi jeden z ważniejszych problemów odnoszących się do systemów politycznych tych państw. Autorzy badając złożone kwestie roli opozycji formalnej i nieformalnej w państwach niedemokratycznych podkreślają specyfikę systemu danego państwa, wpływ czynników historyczno-kulturowych kształtujących tak rolę władzy jak i opozycji w świadomości społecznej. Istotnym czynnikiem wpływającym na odbiór społeczny roli rządzących jak i opozycji w danym systemie są doświadczenia obywateli w zakresie innych systemów politycznych np. demokratycznych. W przypadku Federacji Rosyjskiej, jak i większości państw poradzieckich niewątpliwie te doświadczenia nie są znaczące, tak w odniesieniu do przeszłości, jak i współczesności. Porażka prób wprowadzenia demokracji po zmianie systemowej w pierwszej połowie lat 90. zaważyła na społecznym odbiorze demokratycznych form rządzenia jako nieodpowiadającym dzisiejszym potrzebom państwa. Rządzącym znacznie łatwiej jest posługiwać się ideami zagrożenia, stabilności państwa, które mają usprawiedliwiać niedemokratyczne formy rządzenia, niż odwoływać się do uznanych w świecie idei demokracji. Z tego punktu widzenia miejsce dla idei demokratycznej opozycji w systemie niedemokratycznym jest bardzo ograniczone. Rządzący, dysponując niemalże pełnym spektrum środków materialnych i niematerialnych, świadomie ograniczają wpływ opozycji na

system polityczny państwa. Starają się marginalizować jej oddziaływanie posługują się wszelkimi dostępnymi środkami, w tym zastraszania i przymusu.

Doktor Natalia M. Kusa podjęła w swojej rozprawie niezwykle znaczący temat odnoszący się do politologicznej analizy roli opozycji w systemie Federacji Rosyjskiej, ale też Jej rozważania są istotne dla szerszych refleksji dotyczących roli opozycji w systemach niedemokratycznych. Jest to ważne dla dzisiejszych badań odnoszących się do problemów teorii i praktyki funkcjonowania systemów niedemokratycznych we współczesnym świecie. Niewątpliwie Rosja jest ciekawym przykładem takiego systemu. Sformułowany przez Autorkę rozprawy problem badawczy ukazujący wzajemne relacje pomiędzy rosyjską opozycją polityczną a systemem politycznym, „ujmowany jako całość podmiotów, norm, zasad i stosunków” (s. 10) jest ze wszech miar godny podkreślenia. Istotne jest również uchwycenie dynamiki relacji opozycja-system polityczny, bowiem, jak słusznie zauważa Doktorantka, zmiany zachodzące w systemie oddziaływały na opozycję i na warunki w jakich działała i działa (tamże). Z tego punktu widzenia Autorka sformułowała hipotezę rozprawy według której funkcjonowanie opozycji politycznej w Federacji Rosyjskiej jest determinowane przez działania poszczególnych elementów rosyjskiego systemu politycznego, co ogranicza z kolei potencjał opozycji i jej ewentualny wpływ na przeprowadzenie zmian w tym systemie. Jednocześnie opozycja stara się oddziaływać na poszczególne elementy systemu m.in. wybory, sferę legislacyjną, funkcjonowanie wybranych instytucji państwa, organizacje pozarządowe, mając nadzieję, że w przyszłości doprowadzi to do zmian w całym systemie (s. 14 i n.)

Autorka w swych rozważaniach posłużyła się neoinstytucjonalną perspektywą badawczą odnosząc się do polskich i międzynarodowych doświadczeń badań prowadzonych w tym obszarze. Wśród metod badawczych wykorzystanych przez Doktorantkę wymienia się analizę systemową, metodę historyczną, porównawczą, analizę instytucjonalno-prawną, decyzyjną, prognostyczną. Doktorantka w sposób właściwy posługuje się w pracy szeregiem technik badawczych, w tym analizy danych statystycznych, analizy treści źródeł.

Rozprawa składa się z 6 rozdziałów, wstępu, zakończenia, bibliografii oraz spisów tabel, wykresów, fotografii i rysunków.

We wstępie pracy zawarte jest uzasadnienie wyboru tematu, został określony cel pracy, w obszerny sposób został przedstawiony stan badań w polskiej jak i obcojęzycznej literaturze politologicznej. Autorka następnie wskazała hipotezę pracy oraz hipotezy pomocnicze, uzasadniła podejście metodologiczne, scharakteryzowała metody badawcze oraz przyjęte w rozprawie techniki badawcze. W ostatniej części wstępu omówiła i uzasadniała konstrukcję rozprawy. Z kolei w pierwszych dwu rozdziałach Autorka skupiła się na ukazaniu aspektów teoretyczno-terminologicznych związanych z tematem rozprawy (rozdział pierwszy), a następnie scharakteryzowała system polityczny Federacji Rosyjskiej skupiając się na jego sferze instytucjonalno- prawnej. W rozdziale kolejnym Doktorantka skoncentrowała się na roli opozycji w wyborach prezydenckich w latach 2000-2012, zaś w kolejnym na działaniach podejmowanych w tym okresie w systemie partyjnym w parlamencie jak i poza nim. W rozdziałach następnych mgr Kusa poddała analizie specyficzne elementy działań opozycji rosyjskiej min. charakteryzując jej aktywność w mediach, różnorodnych formach protestu w kraju jak i zagranicą (rozdział piąty). Na uwagę zasługuje zwłaszcza rozdział prognostyczny ukazujący projekty opozycji (A. Nawalny) jak i działania możliwe do realizacji w spodziewanej kolejnej kadencji prezydenckiej. W zakończeniu Autorka weryfikuje hipotezy i odpowiada na pytania badawcze, ukazuje także własną wizję roli opozycji w systemie politycznym FR.

Wnioski:

Wybór tematu pracy jest aktualny, dotychczas całościowo nie został opracowany w literaturze politologicznej poświęconej systemowi politycznemu Federacji Rosyjskiej. Cel pracy , hipotezy, problemy badawcze zostały sformułowane w sposób prawidłowy. Konstrukcja pracy odpowiada realizacji badań i analizie tematu. Ma charakter logiczny, merytorycznie uzasadniony. Wykorzystane w rozprawie przez Doktorantkę metody badawcze odpowiadają realizacji założeń teoretycznych jak i praktycznych rozprawy. W pracy Autorka wykorzystwała szerokie spektrum dokumentów i literatury przedmiotu w języku rosyjskim, polskim i angielskim.

Ocena treści rozprawy:

Rozdział pierwszy zawiera treści odnoszące się do przedstawienia i zanalizowania terminologii zawartej w pracy i wykorzystanej przez Autorkę podczas przedstawienia wyników pracy badawczej. Odnosząc się do literatury przedmiotu mgr Kusa podjęła kwestie charakterystyki pojęcia opozycji i jej roli w systemach demokratycznych i niedemokratycznych. Wskazała na

odmienne, specyficzne możliwości działania opozycji w tych systemach. W odniesieniu do Federacji Rosyjskiej, ale także większości systemów niedemokratycznych Autorka słusznie posługuje się jej określeniem uwzględniającym stopień instytucjonalizacji, w tym wypadku w znaczeniu ogólniejszym *sensu largo*. Co jak słusznie zauważa umożliwia „poddanie analizie wszelkich przejawów działań opozycyjnych, uwzględniając działania nielegalne, pozasystemowe itp., a nie tylko działalność legalnie funkcjonujących partii politycznych” (s.28). Przyjęcie takiego podejścia badawczego uważam za właściwe i w odniesieniu do badania opozycji w Federacji Rosyjskiej za jedynie uzasadnione. Autorka w tej części rozdziału skupiła się na charakterystyce funkcji opozycji i jej roli w systemie (s. 32 i n.) Zasadnie porównuje miejsce opozycji w systemach demokratycznych i niedemokratycznych. Słusznie uzasadniając, że w systemach niedemokratycznych praktycznie wszelkie formy protestu tak legalne jak i nielegalne są wykorzystywane przez opozycję (J. Wiatr, E. Hobsbawm). W rozprawie zatem Autorka poddaje analizie nie tylko zinstytucjonalizowane formy działań opozycji ale i działania niezinstytucjonalizowane realizowane np. w przestrzeni wirtualnej czy poza granicami Federacji Rosyjskiej (s.65).Przyjęcie tak szerokiego określenia opozycji wychodzi niewątpliwie poza ramy dotychczasowych badań nad opozycją w FR, która prowadzona była głównie do analiz partii i ugrupowań politycznych na rosyjskiej scenie politycznej.

W rozdziale drugim Autorka w kompetentny sposób analizuje system polityczny Federacji Rosyjskiej, wskazując na jego etapowość, specyfikę, w tym aspekty historyczno-kulturowe. Na uwagę zasługuje Jej przekonanie, iż po rozpadzie ZSRR ukształtowany system nie miał charakteru demokratycznego, zaś wydarzenia 1993r.(walki zbrojne o parlament) świadczyły o tym, jak wykazuje E. Zieliński, o słabości demokracji i jej małej zdolności do rozwiązywania spraw publicznych środkami politycznymi. W następstwie czego dowodzi Doktorantka „wprowadzono rozwiązania ustrojowe, które zdeterminowały funkcjonowanie państwa przez kolejne dekady” (s. 71). W powyższej części rozprawy mgr Kusa charakteryzuje obowiązującą do dziś konstytucję FR, jak i inne zinstytucjonalizowane formy wyborów czy możliwości działań opozycji w systemie politycznym Rosji. System ten ewoluuje, podlega zmianom, Autorka określa go jako system hybrydowy łączący elementy systemu demokratycznego i autorytarne, zaś Jej zdaniem, poczynając od 2012r. w systemie tym pojawiają się elementy reżimu totalitarnego, silnie spersonifikowanego (s. 104). W odniesieniu do działalności

opozycji i jej instytucjonalizacji Autorka rozprawy poddaje analizie akty prawne: przepisy konstytucyjne, ustawę o partiach politycznych, działalności organizacji niekomercyjnych, organizacjach pozarządowych. Słusznie zaznaczając, iż działalność opozycji jest w systemie rosyjskim silnie ograniczana, tak na poziomie centralnym jak i lokalnym. Jedną z takich form jest wprowadzenie ustawy z 2015r. o organizacjach niepożądanych, która w zasadniczy sposób ograniczyła możliwość oddziaływania zagranicznych organizacji i podmiotów w systemie politycznym Rosji (s.112 i n.), zaś w ostatnim okresie, wpływ władz na ograniczenie swobody wypowiedzi w internecie. Autorka zasadnie ukazuje w rozprawie wpływ zaostrzonych przepisów prawa wyborczego w celu ograniczenia siłom opozycyjnym dostępności do rynku wyborczego. Reformy Putina, jak słusznie zauważa Doktoranta, miały na celu skonsolidowanie systemu politycznego i partyjnego państwa nie tylko na poziomie centralnym ale i regionalnym (s. 126), jednak ograniczały możliwości reprezentacji opozycji w systemie partyjnym, wyborczym a także organizacjach pozarządowych (s. 134).

Kolejne dwa rozdziały zostały poświęcone przez Autorkę charakterystyce roli opozycji w wyborach prezydenckich w elekcjach od 2000r. po rok 2012. Należy podkreślić, iż mgr Kusa analizę tę wykonała bardzo rzetelnie, poprzez badanie aktów prawnych, analiz statystycznych, posiłkując się literaturą przedmiotu, wypowiedziami rosyjskich ekspertów na temat roli opozycji w kampaniach wyborczych w XXI wieku, jak i wskazując na konsekwencje wyników wyborów. Autorka każdą z elekcji opatrzyła tłem kontekstu politycznego, wątkami sytuacji gospodarczej i społecznej a także międzynarodowej. Ukazała sylwetki opozycyjnych kandydatów z których część, jak np. G. Ziuganow, W. Zyrinowski, czy A. Bogdanow „stwarzała tylko pozory rywalizacji i legitymizowała system” (s. 164). Protesty powyborcze w 2012r. spowodowały pozorną liberalizację regulacji prawnych, ale nie zmieniły zasadniczo systemu politycznego. Przedstawiciele realnej opozycji nie zostali dopuszczeni do rywalizacji wyborczej, przez co obserwatorzy międzynarodowi wyborów w 2012r nie uznali jako spełniające warunki demokratycznej elekcji (s. 172).

W rozdziale czwartym Autorka skoncentrowała się na charakterystyce ugrupowań opozycyjnych w parlamencie. Punktem wyjścia dla swych rozważań uczyniła analizę systemu partyjnego, jego prawnych uwarunkowań. Podobnie jak w poprzednim rozdziale scharakteryzowała kolejne wybory do Dumy Państwowej poczynając od roku 1999 wskazując

na rolę poszczególnych ugrupowań, analizując statystykę wyników wyborów. Istotną rolę odegrały tu zmiany ustawodawstwa partyjnego oraz ordynacji wyborczej, które niewątpliwie wzmacniały ugrupowania rządzące zaś ograniczały te które pozostawały w opozycji wobec władzy. Autorka słusznie podkreśla, że mimo działań system partyjny w Rosji jest w dalszym ciągu rozdrobniony, natomiast próby konsolidacji doprowadziły do sytuacji w której partie nie odzwierciedlają w pełni interesów różnych grup społecznych, zaś w parlamencie nie następuje wymiana elit, deputowani niezależni nie mają wpływu na podejmowane decyzje (s. 201). Główną rolę w systemie odgrywa Jedna Rosja –partia władzy. Zdaniem Doktorantki mimo wprowadzania kolejnych regulacji nie udało się wprowadzić konsolidacji systemu „Partie nie posiadają większego udziału w procesie sprawowania władzy...System nie jest podstawowym miejscem legalnej rywalizacji o władzę” (s. 248). W tej części rozprawy Autorka charakteryzuje partie opozycyjne tj. Komunistyczną Partię FR, Sprawiedliwą Rosję, Liberalno-demokratyczną Partię Rosji, Sojusz Sił Prawicowych, Jabłoko, a także inne pomniejsze partie zasiadające w parlamencie oraz działające poza parlamentem, w tym Partię Postępu Aleksieja Nawalnego.

Interesujące i nowatorskie w literaturze są przygotowane przez Autorkę przedstawienie innych form funkcjonowania rosyjskiej opozycji. Doktorantka ukazuje obecność opozycji w internecie, bowiem w ostatnich latach obecność tego medium wśród Rosjan wyraźnie wzrasta, zwłaszcza wśród młodego pokolenia oraz wśród mieszkańców dużych miast. Dotyczy to także blogów, których upowszechnienie rośnie i jest wykorzystywane w akcjach społecznego protestu. Istotną rolę w działaniach opozycyjnych odgrywają media społecznościowe, których rola jest coraz bardziej znacząca w procesach komunikacji medialnej Rosjan. W ostatnim dziesięcioleciu to właśnie z tych form komunikacji korzystali opozycjoniści, dokumentując wydarzenia polityczne, protesty, mobilizując społeczeństwo do wystąpień przeciwko władzy. Ważnym zadaniem jest wykorzystywanie mediów zwłaszcza internetu dla „kontroli władzy, zapobieganie fałszerstwom oraz ewentualne ich ujawnianie” (s. 277). Poczynając od 2013r. władza podejmuje aktywne działania kontrolujące działania obywateli w sieci (s. 284). Jedną z kierunków działania władzy jest dążenie do ograniczenia wpływu ośrodków zagranicznych i opozycji. Spektakularne są działania opozycjonistów takich jak Michaiła Chodorkowskiego i jego Instytutu Nowoczesnej Rosji; (s. 287 i n.), projekty: Otwarta Rosja, Otwarte media, Otwarty Uniwersytet, Otwarta Gospodarka, projekty Gary

Kasparowa, Fundacja Borysa Niemcowa Za Wolność. Wzrost protestów społecznych nasilił się po 2004r. Autorka podaje przykłady m.in. Marszów niezgody, Strategii 31, w których byli zaangażowani najbardziej znaczący opozycjoniści, podobnie protesty związane z pogarszającą się sytuacją gospodarczą (światowy kryzys finansowy). Po roku 2011 akcje protestu nazwano w Rosji „Białą rewolucją”. Ciekawe zdaniem Autorki, iż ruchy protestu grupują ludzi o różnych zapatrywaniach politycznych i ideologicznych (s.318). W 2012r. podjęto próby koordynacji działań opozycyjnych (Rada Koordynacyjna) na ich czele stanął Aleksij Nawalny. Badania jednak wskazują, że w dalszym ciągu ok. 80% Rosjan nie deklaruje uczestnictwa w protestach przeciwko władzy (s. 326). „Zdecydowana większość Rosjan nigdy nie zaangażowała się w żadną działalność opozycyjną, niski jest także w Rosji poziom partycypacji w jakiegokolwiek aktywności w przestrzeni publicznej (s. 333). W rozdziale szóstym Autorka przedstawia projekt A. Nawalnego (s. 334) udział w działalności opozycyjnej, środki i metody oddziaływania i udział w wyborach, prowadzenie kampanii w mediach społecznościowych, organizowanie protestu. Walka Nawalnego przeciwko korupcji, jego aktywność wzrasta. Na przyszłe losy opozycji może mieć wpływ wiele czynników: stan gospodarki państwa, wpływ otoczenia zewnętrznego, przyszłość konfliktu z Ukrainą, kontynuowanie sankcji, kwestia współpracy ZBiR, zaangażowanie Rosji w Syrii, Wenezueli. Autorka przedstawia możliwe scenariusze dla rosyjskiej opozycji w powiązaniu z sytuacją wewnętrzną i zewnętrzną Rosji. Zdaniem Doktorantki w sytuacji opozycji nie dojdzie w najbliższym czasie do istotnego przełomu, zachowany zostanie status quo (s. 382). Rosyjski system polityczny determinuje działania opozycji, a kolejne zmiany prawne i ich polityczne zastosowanie uniemożliwiają podmiotom opozycyjnym skuteczny sprzeciw, co w konsekwencji odbiera im możliwość oddziaływania na system. W związku z tym działania opozycji koncentrują się na sferze pozainstytucjonalnej, skupionej na protestach, działaniach w mediach (s. 396) i to właśnie przestrzeń internetu może być, jak zauważa Doktorantka, przestrzenią rywalizacji władzy i opozycji.

Wnioski:

Treści rozprawy zawarte w poszczególnych rozdziałach zostały przedstawione w sposób merytorycznie uzasadniony. Stawiane przez Doktorantkę pytania badawcze zostały wyczerpująco zanalizowane w poszczególnych rozdziałach rozprawy. Warstwa wniosków została przedstawiona w sposób prawidłowy. Na podkreślenie zasługuje poszukiwanie przez

Autorkę maksymalnie szerokiego przedstawienia spektrum działań opozycji w środowisku rosyjskiego systemu politycznego. W tym celu Doktorantka odeszła od stereotypowego przedstawienia opozycji wskazując na nowe formy podejmowanych przez nią działań: internet i media społecznościowe.

Wnioski końcowe:

Rozprawa doktorska magister Natalii Kusej zatytułowana: *Opozycja polityczna jako element systemu politycznego Federacji Rosyjskiej w latach 2000-2016*, jest dziełem oryginalnym, stanowiącym wkład w badania politologiczne w zakresie systemu politycznego współczesnej Rosji. Opowiadam się za przyznaniem stopnia doktora w dyscyplinie nauk o polityce Pani mgr Natalii Kusej.

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Natalia Kusej', is written on the right side of the page.